

Maszkowska
Nilschowa
1937

Ten artykuł został pierwotnie opublikowany w języku angielskim pod następującym tytułem: Tuszno, Joanna, and Marianna Strzelecka. 2022. "Mourning Rivers: A Way of Negotiating the Future." *Blue Papers* 1 (1), 77–87. <https://doi.org/10.58981/bluepapers.2022.1.08>. Tłumaczenie na język polski: Joanna Tuszno.

Opłakiwanie rzek jako sposób negocjowania przyszłości

Joanna Tuszno

Instytut Nauk o Środowisku, Uniwersytet Jagielloński

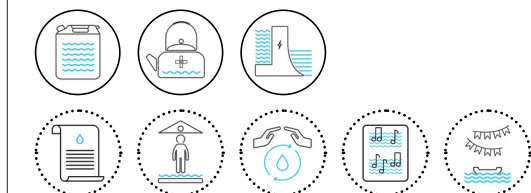
Marianna Strzelecka

Szkoła Biznesu i Ekonomii, Uniwersytet Linneusza

Na przykładzie trzech rzek w Europie, niniejszy artykuł analizuje, w jaki sposób żal ekologiczny może kształtować dyskursy środowiskowe i świadomość celów zrównoważonego rozwoju ONZ. W tym kontekście, wykorzystujemy kategorię dziedzictwa jako praktykę kulturową związaną z konstruowaniem i negocjowaniem wartości, angażując ludzi, rzeczy i miejsca. Omawiane przykłady pogrzebów rzek pokazują, że przyroda może być opłakiwana przez ludzi, a emocje związane ze stratą, smutkiem i tęsknotą mogą inspirować do aktywizmu. Organizowanie pogrzebów dla przyrody stało się ważnym elementem opłakiwania śmierci "bliskich istot" i walki o ich odrodzenie, wracając tym samym uwagę szerszego społeczeństwa na problemy ekologiczne. W omawianych dyskursach, natura jest reprezentowana przy użyciu potężnych metafor życia i śmierci, co jest kluczowe dla poszukiwania wsparcia w społeczeństwie i urzeczywistnienia zmian. Twierdzimy, że symboliczna żałoba po rzekach tworzy przestrzeń do zbiorowego wyrażania ekologicznego żalu, straty i innych uczuć (Frantzen 2021) w sposób, który wspiera walkę o sprawiedliwość ekologiczną. Poczucie wspólnoty w przeżywaniu straty może doprowadzić do odbudowy.

GLÓWNE TEMATY

< Rys. 1 Protestujący pod Syrenką Warszawską, podczas pogrzebu Odry (Źródło: Aleksandra Klimek Lipnicka, dzięki uprzejmości Cecylii Malik; CC BY 4.0 , via Wikimedia Commons).

Wprowadzenie

Praktykowanie dziedzictwa oznacza tworzenie i negocjowanie wartości oraz znaczeń, angażując ludzi, rzeczy i miejsca (Harvey 2001). Dziedzictwo może opowiadać ważne historie o minionych katastrofach młodszym pokoleniom w sposób, który może wywołać silne reakcje emocjonalne. Jednocześnie katastrofy mogą stać się katalizatorem nowych refleksji o przyszłości i miejscach po katastrofie.

Degradacja ekosystemów naturalnych może spowodować zmianę sposobu życia w społecznościach lokalnych i utratę tożsamości osobistej i kolektywnej, związanej z danym miejscem i jego lokalnym dziedzictwem (Tschakert i in. 2019). Szybka i nieoczekiwana zmiana środowiskowa wywołuje uczucia podobne do tych związanych z utratą bliskiej osoby. Poczucie straty wynikające ze zniszczenia przyrody określane jest mianem żałoby ekologicznej.

Żałoba ekologiczna obejmuje:

- 1) silną, negatywną emocję doświadczaną w wyniku zmiany środowiskowej i utraty miejsca oraz
- 2) niepokój, depresję lub złość w odpowiedzi na wiążącą się z tym śmierć żywych istot. Tę stratę należy odpowiednio opłakiwać i przepracować.

W wielu społeczeństwach żałoba jest kulturowo akceptowanym wyrazem żalu, praktykowana jest w postaci rytuałów pomagających ludziom wyrazić stratę i złagodzić traumatyczne doświadczenia. Nie ma jednak ustalonych zachodnich rytuałów, które opłakiwałyby stratę ekologiczną. Historycznie rzecz biorąc, żałoba ekologiczna nie była uważana za uprawomocnioną w kulturach zachodnich. A jednak "płacz" za utraconą naturą stał się formą współcz-

esnego aktywizmu ekologicznego. Żałoba w aktywizmie ekologicznym może przekształcać dyskursy środowiskowe. Pokazują to przykłady opłakiwania Cisy, Sztoły i Odry po katastrofach, które zdewastowały te rzeki w XXI wieku.

Cisa

Zanieczyszczenie rzeki Cisy stało się kwestią publiczną na przełomie XX i XXI wieku. Wiosną 2000 r. cyjanek i inne metale ciężkie zostały wprowadzone do rzeki przez należącą do australijskiej firmy kopalnię złota zlokalizowaną w Baia Mare w Rumunii. Zanieczyszczona woda przepłynęła przez kilka krajów europejskich: Rumunię, Węgry, Serbię i Bułgarię, docierając ostatecznie do delty Dunaju (Harper 2005). Katastrofa ekologiczna została określona jako "największa katastrofa ekologiczna spowodowana przez człowieka w Europie Wschodniej od czasu Czarnobyla" (Koenig 2000), a po niej niebawem nastąpiły jeszcze dwa kolejne wycieki. W tym samym roku powódź stulecia rozproszdziła zanieczyszczenia na obszar zalewowy tej "najbardziej węgierskiej ze wszystkich rzek" (Harper 2005; Lazar i Kiss 2002). Wszystkie te wydarzenia spowodowały "wybuch patriotycznych nastrojów na Węgrzech," określając zanieczyszczenie środowiska jako kryzys narodowy (Harper 2005). Nastroje społeczne i międzynarodowe konsekwencje tej katastrofy oddają wydarzenia takie jak obrzucenie martwymi rybami rumuńskiej drużyny piłkarskiej przez węgierskich chuliganów (Harper 2005).

Pogrzeby rzeki Cisy, zorganizowane w Budapeszcie i innych miastach wiosną 2000 roku, przypominały pogrzeby znanych przywódców politycznych i postaci historycznych (Harper 2005). Tysiące obywateli wzięło udział w procesji, a inni wywiesili czarne flagi w swoich oknach. Protesty przypominające procesję pogrzebową wykorzystywały trzy "metafory wycieku": ryby

^ Rys. 2 Wyciek cyjanku do rzeki Cisa w 2000 r. (Źródło: Délmagyarország/Karnok Csaba; CC BY-SA 3.0, via Wikimedia Commons).

jako życie biologiczne, złoto promieni słonecznych jako system podtrzymujący życie i wreszcie cyjanek jako śmierć (Lazar i Kiss 2002). Symbolika odnosiła się zarówno do patriotyzmu, jak i solidarności, opierając się na narracjach transformacji politycznej ("polityczne życie martwych ciał") jako sposobie upolitycznienia natury ("polityczne życie martwych ryb"; Harper 2005). Społeczności dotknięte zamknięciem łowisk z powodu zanieczyszczenia stały się bardziej aktywne społecznie, np. zwiększając swój udział w samorządzie lokalnym, działalności organizacji pozarządowych i działalności na własne potrzeby (Lazar i Kiss 2002).

Wyciek cyjanku w Rumunii nie jest odosobnionym incydentem; podobne zdarzenia mają miejsce regularnie w mniej rozwiniętych gospodarczo regionach (Lazar i Kiss 2002). Protesty ekologiczne na Węgrzech określiły katastrofę

jako "ekokolonializm" i "dziki kapitalizm" – efekty niedociągnięć transformacji politycznej i gospodarczej społeczeństwa postsocjalistycznego, skutkujące podatnością na działania szkodliwe dla środowiska, szczególnie w połączeniu ze słabością społeczeństwa obywatelskiego i niską świadomością ekologiczną (Harper 2005).

Sztoła

Szmaragdowa rzeka Sztoła w górniczej społeczności Bukowna w Polsce przestała płynąć w styczniu 2022 roku. W przeciwieństwie do międzynarodowego przypadku Cisy, Sztoła była stosunkowo małą, lokalną rzeką w Polsce. Wyschnięcie Sztoły wynikało z zaprzestania działalności wydobywczej w pobliskiej kopalni cynku i ołowiu, która niedługo przed tymi wy-

^ Rys. 3 Pogrzeb dla rzeki Sztoty, protest zainspirowany przez Paulinę Poniewską; koncepcja Cecylii Malik; zorganizowany przez Kolektyw Siostry Rzeki (Źródło: Stan Barański, dzięki uprzejmości Cecylii Malik; CC BY 4.0, via Wikimedia Commons).

^ Rys. 4 Siostry Rzeki wlewające wodę do wyschniętego koryta Sztoty (Źródło: Stan Barański, dzięki uprzejmości Cecylii Malik; CC BY 4.0, via Wikimedia Commons).

darzeniami została przejęta przez międzynarodową firmę. Eksperci i członkowie lokalnej społeczności znali konsekwencje zamknięcia kopalni dla rzeki, a mimo to nie zorganizowali się, aby utrzymać rzekę przy życiu. Zamiast tego, przed planowanym zniknięciem rzeki, lokalna społeczność zaangażowała się w szereg wydarzeń pożegnalnych, organizowanych przez lokalne organizacje turystyczne i grupy kajakarskie. Posty w mediach społecznościowych lokalnych grup często wyrażały smutek i złość, a także wdzięczność dla rzeki za możliwość doświadczania jej piękna przez lata. Żal mieszał się z "solastalią" – niepokojem wynikającym ze utraty miejsca oraz więzi ludzi w tym miejscu i jego przyrodą (Albrecht i in.2007) - i bierną akceptacją utraty ważnej części lokalnej kultury i dziedzictwa. Artystyczny kolektyw Siostry Rzeki, wykorzystujący sztukę do forsowania działań politycznych i osiągania celów ekologicznych - zorganizował symboliczny pogrzeb rzeki Sztoly (rys. 3). W wydarzeniu uczestniczyły głównie osoby spoza lokalnej społeczności, wzywano do podjęcia działań w celu przywrócenia przepływu wody w rzece Sztole i zawstydzenia firmy wydobywczej za jej udział w degradacji środowiska. Protestujący symbolicznie wlewali wodę do wyschniętego koryta rzeki (rys. 4) i śpiewali pieśni inspirowane poczuciem krzywdy środowiskowej i żalu oraz lamentem nad ludzką odpowiedzialnością za utratę rzeki (załącznik 1: S1).

Odra

Około sześć miesięcy po zniknięciu Sztoly, w lipcu 2022 r., doszło do skażenia Odry i masowej śmierci ryb na odcinku kilkaset kilometrów biegu tej rzeki. Odra to rzeka, którą Polska dzieli z Niemcami i Czechami. Uregulowana pod kątem żeglugi śródlądowej i transportu rzeczno-ego, Odra przepływa przez najbardziej uprze-

mysłowione regiony Polski. Przypadek Odry ilustruje nowy rodzaj katastrofy ekologicznej, osadzonej w kontekście globalnych zmian środowiskowych i ich regionalnego wpływu na rzekę w Polsce. Po raz pierwszy w tym regionie doświadczono jak zanieczyszczenia przemysłowe, susza i upały łącznie prowadzą do katastrofy ekologicznej w ekosystemie jednej z największych rzek tego regionu. Nie ma wątpliwości, że katastrofa była wynikiem działalności człowieka. Według ekspertów ekosystem Odry może potrzebować kilkudziesięciu lat na regenerację, jednak szkody ekologiczne są nieodwracalne (PAN 2022).

Największy kondukt żałobny zorganizowano w Warszawie w sierpniu 2022 r. (rys. 5). Oficjalnie wzięło w nim udział ponad 30 organizacji, w tym wielu artystów i setki mieszkańców. Na jej czele szedł milczący korowód tancerzy-wojowników (inspirowanych japońskimi wachlarzami bojowymi - *dansen*) w roli tradycyjnych płaczków, a za nimi kwartet dęty grający muzykę żałobną. Na czele konduktu niesiono czarne transparenty z epitafium dla Odry oraz transparenty z nazwami innych polskich rzek. Całe wydarzenie zostało starannie zaplanowane jako artystyczny i polityczny performance, z wytycznymi dla uczestników, które obejmowały milczenie i unikanie używania innych sztandarów (Michnik 2022). Wydarzenie miało na celu budowanie poczucia wspólnoty, a organizatorzy zachęcali osoby, które nie mogły uczestniczyć w głównym wydarzeniu, do angażowania się w działania online, takie jak publikowanie zdjęć ludzi zapalających znicze na brzegach innych rzek w Polsce w celu oddania hołdu Odrze. Mowa pogrzebowa w poetycki sposób wyrażała emocjonalne, ekologiczne, społeczne i polityczne cele ceremonii żałobnej (załącznik 1: S2).

Katastrofa na Odrze została zdefiniowana jako „ekocyd” lub “ekobójstwo,” czyli zbrod-

^ Rys. 5 Kondukty żałobne za Odrą, Warszawa. (Źródło: Aleksandra Klimek Lipnicka; dzięki uprzejmości Cecylii Malik, CC BY 4.0, via Wikimedia Commons).

nię przeciwko naturze i ludziom. Podczas gdy "Odra została zabita przez ludzi," wydarzenie to spowodowało cierpienie nie-ludzi. Rodząca się nowa narracja ekologiczna dostarczyła ludziom przestrzeń do wyrażenia żalu ekologicznego i opłakiwania utraty Odry. Należy zauważyć, że tej katastrofy ekologicznej można było uniknąć dzięki odpowiedniemu monitoringowi środowiska i natychmiastowej reakcji instytucji publicznych (PAN 2022), bez angażowania się w etykę ponad ludzką. Niestety, aby uniknąć odpowiedzialności, ówczesny polski rząd przed długi czas twierdził, że katastrofa była wynikiem przyczyn naturalnych (WWF 2022). Gniew i poczucie bezradności aktywistów doprowadziły do walki o uznanie Odry za osobę prawną, aby zapewnić jej prawa, możliwość bycia reprezentowaną i bronioną w sądzie. Inicjatywa wciąż trwa, a pod petycją zebrano ponad 8.000 podpisów. Celebryci, artyści i inne znane osoby dołączyły do "Plemienia Odry" z hasłem: "Jestem rzeką, a rzeka jest mną" (www.osobaodra.pl).

Wnioski

Katastrofy mogą być bodźcem do przekształcenia instytucji społecznych, a także interpretacji dziedzictwa (Harper 2005). W przypadku rzeki Cisy katastrofa pobudziła dyskusję na temat ekologicznych, politycznych i ekonomicznych warunków w Europie Środkowej i Wschodniej. Wzmocniła ona ruch ekologiczny i żądania lepszego zarządzania rzekami transgranicznymi (Koenig 2000). Katastrofa na Odrze zapoczątkowała rozważania na temat rzek jako osób prawnych w Polsce i podkreśliła potrzebę renaturalizacji silnie zmienionych ekosystemów rzecznych. Wreszcie, katastrofa na rzece Sztoła ilustruje, że samo zaangażowanie emocjonalne nie zawsze wystarcza do obrony praktyk i dziedzictwa społeczności lokalnych. Przeżywanie straty i wyrażanie żalu może prowadzić

do biernej akceptacji i pojednania na poziomie indywidualnym, jednak nowe praktyki inspirowane dziedzictwem, takie jak protesty przypominające pogrzeb, próbują zainspirować działania we wspólnocie.

Symboliczna reprezentacja natury w zmieniających się dyskursach ma kluczowe znaczenie dla przyciągnięcia uwagi i urzeczywistnienia zmian (Harper 2005). W kulturach zachodnich te nowe rytuały żałobne pojawiły się jako forma aktywizmu, który ma na celu kształtowanie wizji dziedzictwa kulturowo-przyrodniczego w przyszłości. Ich szerszym celem jest zmiana dominujących dyskursów środowiskowych poprzez osadzone w miejscu, nowe praktyki dziedzictwa kulturowego. Taki "żałobny aktywizm" jest potężnym narzędziem, które może zwrócić uwagę na kwestie ekologiczne oraz nowe wizje przyszłości dla społeczności lokalnych. Jego mocne strony leżą w potężnych metaforach życia i śmierci, zdolności do mobilizowania ludzi do zbiorowego działania oraz zdolności do wywoływania emocji. W tym przypadku uczucia i racjonalność współdziałają w praktykach żałobnych jako części walki z politycznym marazmem w dobie kryzysów środowiskowych (Michnik 2022; PAN 2022).

Podziękowania

Artykuł powstał dzięki wsparciu Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej w ramach programu Granty Interwencyjne. Artykuł został zrecenzowany. Tekst został zredagowany przez członków zespołu redakcyjnego Katedry UNESCO Wody, Portów i Miast Historycznych: Carola Hein i Carlien Donkor.

Dodatek

S1:

“(…) Ludzie wody mi zgonili.
Do wyrobisk spuścili.
Jam nie Sztolnia, ale Sztoła.
Po co mi do tego doła?
O ty Sztoło, ty Czartorio!
Gdzieżeś ty ze swą glorią?
Jam w podziemia spać poszła.
Płaczem wody żem zaniósła.
I my po tobie płaczemy.
Ze zwierzęty wyjemy! (…)”

Zofia Szyrajew, River Sisters (Źródło: <https://www.youtube.com/watch?v=jPDu1byc258>).

S2:

Odro, rzeko, rybo, ptaku, małżo, ziemio...
Przyszliśmy i przyszliśmy tu dziś dla Ciebie, dla
Was, a także dla nas samych.

Chcemy Cię opłakiwać – wspólnie, publicznie,
w widoczny sposób, oficjalny – bo na to zasłu-
gujesz.

Rzeko, która doznałaś krzywdy. Pragnie-
my zatrzymać się na tej krzywdzie, bo nami
wstrząsnęła.

(...)

To także akt polityczny. Nie jesteśmy tu po to,
by Cię pogrzebać czy zapomnieć. Nie jesteśmy
tu, bo chcemy się poddać. Przyszliśmy i przysz-
liśmy dlatego, że chcemy o TOBIE PAMIĘTAĆ,
MÓWIĆ, UPOMINAĆ SIĘ w sposób, który oddaje
to, że jesteś złożonym, pięknym, fascynującym
bytem. Domem dla milionów czujących istot.
Potężną wodą.

(...)

Myślę, że tym marszem budujemy nową jakość
tożsamości – oficjalne, kolektywne opłakiwanie
tego, co nam bardzo bliskie, a co przez lata było
lekceważone. Tożsamość ludzi związanych z
rzekami. A łzy są to tego nieuniknioną drogą.

List do Odry i jej mieszkańców, autorstwa Karoliny Kuszlewicz (Źródło: magazynpismo.pl/idee/felietony/list-do-odry-i-jej-mieszkancow/).

Referencje

- Frantzen, Mikkel K. 2021. "A Grief More Deep than Me' – on Ecological Grief" ['Żal głębszy niż ja' - O żałobie ekologicznej]. W *Cultural, Existential and Phenomenological Dimensions of Grief Experience* [Kulturowe, egzystencjalne i fenomenologiczne wymiary doświadczenia żałoby], redagowane przez Allana Køstera i Ester H. Kofod. Londyn: Routledge.
- Glenn, Albrecht, Gina-Maree Sartore, Linda Connor, Nick Higginbotham, Sonia Freeman, Brian Kelly, Helen Stain, Anne Tonna, i Georgia Pollard. 2007. "Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change" [Solastalgia: Cierpienie spowodowane zmianami środowiskowymi]. *Australian Psychiatry* [Psychiatria Australijska] 15, nr. 1: S95–S98.
- Harper, Krista. 2005. "'Wild Capitalism' and 'Ecocolonialism': A Tale of Two Rivers" ['Dziki kapitalizm' i 'ekokolonializm': Opowieść o dwóch rzekach]. Anthropology Department Faculty Publication Series. [Seria Publikacji Wydziału Antropologii]. Artykuł 72. Uniwersytet Massachusetts. http://scholarworks.umass.edu/anthro_faculty_pubs/72
- Harvey, David C. 2001. "Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies" [Dziedzictwo przeszłości i dziedzictwo teraźniejszości: Temporalność, znaczenie i zakres studiów nad dziedzictwem]. *International Journal of Heritage Studies* [Międzynarodowy Dziennik Studiów nad Dziedzictwem] 7, nr. 4: 319–38.
- Koenig, Robert. 2000. "Wildlife Deaths Are a Grim Wake-Up Call in Eastern Europe" [Śmierć dzikich zwierząt to ponure ostrzeżenie w Europie Wschodniej] *Science* [Nauka] 287, nr. 5459: 1737–38.
- Lazar, Imre, and Emese Kiss. 2002. "Gold, Cyanide, and Fish in the River of Life & Death" [Złoto, cyjanek i ryby w Rzece Życia i Śmierci]. In *Just Ecological Integrity: The Ethics of Maintaining Planetary Life* [Tylko integralność ekologiczna: Etyka utrzymywania życia na planecie], pod redakcją Petera Millera i Laury Westry. Waszyngton: Wydawnictwo Rowman & Littlefield.
- Michnik, Antoni. 2022. "Ekopoetyka funeralna i brzmienia antropocenu – wokół 'Marszu żałobnego dla Odry.'" *Dialog*, 2 September, 2022.
- PAN. 2022. "Komunikat Polskiej Akademii Nauk w sprawie katastrofy na Odrze i antropogenicznych zmian klimatu." Ogłoszenie z lipca 2022 r. <https://informacje.pan.pl/17-pan-poleca/3671-katastrofa-na-odrze-geneza-terazniejszosc-zalecenia-na-przyszlosc>.
- WWF. 2022. "Analiza ekspercka 'Wstępnego raportu rządowego zespołu ds. sytuacji na rzece Odrze.'" <https://www.wwf.pl/sites/default/files/inline-files/Analiza%20Ekspercka-Odra-PE%C5%81NA%20WERSJA.pdf>.

© Autor(zy) 2022. Ta praca jest rozpowszechniana na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 (chyba że wskazano inaczej). Licencja ta zezwala każdemu na redystrybucję, miksowanie i adaptację, pod warunkiem podania autorów.

Joanna Tuszno jest socjolożką środowiska, pracuje w interdyscyplinarnym Zespole Badań Społeczno-Środowiskowych w Instytucie Nauk o Środowisku Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Zajmuje się badaniem relacji człowiek-przyroda w antropocenie, ze szczególnym uwzględnieniem perspektywy społeczności lokalnych, ich reakcji na zmiany i utratę środowiska oraz udziału w ochronie przyrody. Jej obecne badania dotyczą roli antropogenicznych krajobrazów i post-przyrody dla dobrostanu ludzi oraz współistnienia ludzi i dzikiej przyrody na obszarach miejskich i wiejskich.

Kontakt: joanna.tuszno@uj.edu.pl

Praca **Marianny Strzeleckiej** czerpie z dziedzin nauk politycznych, socjologii, psychologii i ekologii politycznej, aby rzucić światło na społeczno-kulturowe aspekty relacji między społecznościami a lokalną „naturą” oraz na to, w jaki sposób turystyka umożliwia renowację tych relacji. Marianna pracuje nad koncepcjami sprawiedliwości, upodmiotowienia i zarządzania przyrodą. Zajmuje stanowisko profesora nadzwyczajnego na Uniwersytecie Linneusza w Szwecji, a także współpracuje z Zespołem Badań Społeczno-Środowiskowych w Instytucie Nauk o Środowisku Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie bada rolę turystyki i rekreacji na świeżym powietrzu w kształtowaniu relacji człowieka z przyrodą.

Kontakt: marianna.strzelecka@lnu.se